

Ольга Глущенко

РЕЦИПРОКНИЙ ОБМІН: ДІАЛЕКТИКА РОЗВИТКУ ТА ФОРМИ ПРОЯВУ В УМОВАХ ІНФОРМАЦІЙНО-МЕРЕЖЕВОГО СУСПІЛЬСТВА

Досліджено сутність, етапи розвитку та форми прояву реципрокного обміну. Визначено, що реципрокний обмін – це особливий тип відносин, під час здійснення яких відбувається передача продуктів праці без визначених норм щодо їх кількості та зворотної трансакції, що відіграє символічно – знакову роль та втілює у собі акт встановлення, зміцнення та закріплення соціальних відносин між членами суспільства. Проведено розмежування між товаром та даром. Розкрито роль і форми довіри під час здійснення еквівалентного та реципрокного обмінів. Визначено логіко-історичні етапи переходу до загального реципрокного обміну.

Ключові слова: реципрокний обмін, дарування, довіра, форми грошей, криптовалюти, квазісуспільні блага.

JEL: B41, B50, D64, D85, E40, G21, H41, H50, I31.

Дарування як феномен людського буття наразі є малодослідженим в економічній науці. Розвиток сучасної теорії обміну потребує розкриття його сутності та місця у системі економічних категорій. Відтак існує об'єктивна потреба у розкритті явищ та процесів, які дають змогу реалізуватися людській природі у суспільстві.

Сучасна економічна література, зокрема роботи К.Поланьї (2002), Ю.Ельстера (2011), М.Енафа (2005), М.Нйнафф (2009), С.Барсукової (2009), О.Зубець (2008), О.Скоробогатова (2011), О.Дугіна (2007), О.Панаріна (2002), Л.Хайда (2007) та у дискусії на інтернет-конференції "60-річчя виходу у світ "Великої трансформації" Карла Поланьї: уроки для Росії" у виступах В.Поколодіна (2004), Ю.Латова (2004), а також в інтерв'ю з Пилипом Штайнером¹ (2014), надрукованого в журналі "Економічна соціологія", розглянуто існування реципрокного (від англ. *reciprocity*) обміну та визначено його відмінності від звичайного еквівалентного обміну та патрон-клієнтських відносин. Проблематика дару, за поглядами Є.Фунтусова (2011), стає у нагоді для розуміння "Капітала" К.Маркса та актуалізує питання взаємозв'язку між економікою та даром.

Дарування є протилежністю купівлі-продажу. Поширюючи це протиставлення на всю суспільну систему, можна дійти висновку, що альтернативою сучасної ринкової економіки є економіка, заснована на дарах (*gift-based-economy*), яку досліджували Чіл Девід (Cheal, 1988), Рейчел Крантон (Kranton, 1996), Девід Боллієр (Bollier, 2002) та ряд інших науковців, визначаючи принципово інші засади її побудови. У розгорнутому вигляді економічна сис-

Глущенко Ольга Вікторівна (ovgluschenko@mail.ru), канд. екон. наук, доц.; доцент кафедри фінансів та кредиту Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна; сфера наукових інтересів – формування фінансової архітектури національного добробуту.

¹ "Органический" дарообмен и трансплантация органов, развитие экономической социологии и мораль в мире, управляемом деньгами : интервью с Филиппом Штайнером // Экономическая социология. 2014. Т. 15, № 1. С. 11–19.

тема, яка заснована на дарах, не сформувалася у жодній з країн світу, тому можна казати лише про елементи її побудови та досліджувати форму обміну, що здатна сформувати особливий тип економічної системи або у прихованому, опосередкованому вигляді існувати у сучасній економічній системі.

Аналіз стану наукових розробок, що присвячені темі реципрокного обміну, дозволив окреслити коло малодосліджених та невисвітлених питань стосовно категоріального визначення, історичних етапів розвитку та форм прояву у сучасних умовах.

Метою цієї статті є розкриття реципрокного обміну як людиноутворювальної та суспільноутворювальної взаємодії членів суспільства, доведення суспільної значущості реципрокного обміну. Сьогодні такий обмін перебуває у деактуалізованій формі та маскується уявленнями про існування винятково еквівалентного обміну.

Важливим методологічним завданням є розкриття видів та форм реципрокного обміну в умовах існування розвинутої мережі фінансово-кредитних інститутів та сучасних електронних платіжно-розрахункових засобів.

Засновником дослідження дарування як соціального феномену був французький соціолог Марсель Мосс (1996), який у ряді своїх робіт досліджував природу та функції жертвування в архаїчних суспільствах. Феномен дарування, система жертвувань та взаємних дарів, що існувала на ранніх етапах розвитку суспільства, сприймалася науковцями як примітивна, нераціональна поведінка, що з часом була замінена еквівалентними формами обміну.

У згаданій вище праці О.Дугіна наголошено на тому, що елементи економіки дару присутні лише у традиційних суспільствах аграрного типу. На думку науковця, економіка дару заперечує господарювання, метою якого є отримання надлишків та додаткового продукту. Наводяться історичні приклади, що характерні для суспільств первісно-суспільного ладу. Висновки ґрунтуються на звичаї, зафіксованому, зокрема у індіанців Північної Америки, знищувати або приносити у жертву продукти праці. Додатковим підтвердженням цього висновку є релігійні заборони лихварства, що тією чи іншою мірою присутні в усіх монотеїстичних релігіях світу. У тлумаченні поданих фактів не враховуються соціальні наслідки жертвування. Перш за все, це сумісні дії всіх членів суспільства, спрямовані на об'єднання його членів та підтримання в цілісності соціальної структури суспільства.

У полі зору дослідників перебувають продукти праці, що є об'єктами дарування або жертвування, проте відносини у суспільстві, які виникають з приводу вказаних продуктів, залишаються обабіч досліджень. Зазначене є спробою зрозуміти реципрокний обмін згідно з еквівалентним обміном, розглядаючи систему обміну дарами, довести еквівалентну природу реципрокного обміну шляхом зіставлення трансакції "дар – дар у відповідь". Предметом наукового пошуку суспільних наук є не предметно-речовий світ, а відносини у суспільстві, що виникають, формуються та руйнуються у процесі створення, перерозподілу та споживання продуктів праці. Відповідно до викладеного вище, розглядати слід відносини між членами суспільства, які складаються під час реципрокного обміну.

Постійний характер реципрокних відносин дає змогу стверджувати, що ця форма обміну значно більша та глибша, ніж просто одиничне, рудиментарне явище, яке зберігається у суспільстві. Феномен, який виникає на найбільш ранніх етапах розвитку та продовжує своє існування у різних культурах та суспільствах, виконує дуже важливу, але дотепер цілком ще не розкритую роль.

Розкриття сутності та суспільної значущості реципрокного обміну повинно розпочинатися з моменту появи його у суспільстві.

Обмін виникає на певному історичному етапі розвитку суспільства, як було показано А.Гриценком (1988; 2008), саме розвиток форми обміну є рушійним мотивом розвитку суспільства.

Необхідною умовою для здійснення обміну є поява продукту праці як результату свідомої, цілеспрямованої діяльності людини; а також необхідне зародження усвідомлення відносин власності, бо обмін є актом відчуження продукту першим власником та присвоєння другим.

Першою формою людського суспільства є первісно-суспільний лад, у якому воно вже виокремилось зі світу тварин.

Важливим моментом є набуття людиною свідомості та розуміння своєї відмінності від тварини, руйнування біологічної єдності зі світом тварин та перехід до біосоціального етапу розвитку. На цьому етапі людське суспільство ще повністю залежить від природи, але усвідомлює себе саме як суспільство людей, а не стадо людиноподібних мавп.

Реципрокний обмін, що виник на стадіях розвитку людського суспільства більш ранніх, ніж еквівалентний обмін, виявлявся в безеквівалентній передачі продуктів праці між членами суспільства.

Можемо запропонувати авторське визначення: реципрокний обмін — це особливий тип відносин, під час здійснення якого відбувається передача продуктів праці без визначених норм щодо їх кількості та зворотної трансакції, що відіграє символічно-знакову роль та втілює у собі акт встановлення, зміцнення та закріплення соціальних відносин між членами суспільства.

У цьому разі акт дарування – це не перша фаза обміну, яка передуює зворотному дару, а повністю завершений акт. Дарування є засобом встановлення, посилення та закріплення суспільних зв'язків. Під час реципрокного обміну підкреслюється цінність самого суспільства, його членів та матеріалізується значущість суспільних зв'язків між ними. Результатом такої взаємодії стає формування довіри між членами суспільства.

Слід зробити наголос на зміщенні цінностей при реципрокному та еквівалентному обміні: під час здійснення останнього цінністю є товари (в абсолютній та відносній формі), а під час дарування – взаємини між людьми, що виникають з цього приводу, бо кількість, якість та час зворотного дару невідомі учасникам та не обумовлені.

Результатом дарування є формування відносин довіри. Фактично, реципрокний обмін створює умови для розвитку таких відносин. А.Гриценко (Гриценко, 2012. С. 5) визначає довіру "... як систему норм, правил та установ, що визначають міру впевненості у відповідності поведінки об'єкта довіри уявленням суб'єктів про образ без актуалізації належних основ такої впевненості". Довіра — це складне та багатогранне явище, яке реалізується у великій кількості конкретних проявів. Ми досліджуємо лише форми прояву суспільної довіри, що реалізується у сфері обміну.

Акт передачі продукту праці відіграє роль символу, вбирає у себе та матеріалізує розвиток відносин довіри. Дарування можливо розбити на два етапи: перший – піднесення дарунка, та другий – його прийняття.

На першому етапі відбувається піднесення дару: сторона, яка здійснює дарування, демонструє відсутність ворожості, свої дружні наміри, послідовність у діях. Символом цих намірів є дар – продукт праці, що втілює у собі всі ці мотиви з боку людини, яка дарує. Для людини, яка дарує, предмет дарування виступає як знак цінності, встановлення таких стосунків.

Другий етап дарування – прийняття предмета дарування другою стороною. Під час здійснення цієї дії друга сторона демонструє дружність, готовність до співпраці та підтримує послідовність дій першої сторони, символом цього є прийняття дару.

Дарування виступає як соціальна співпраця, взаємодія між двома сторонами, розвиток духовності, який полягає у свідомому уникненні ворожечі, стримуванні тваринних інстинктів, визнанні цінності людського спілкування. Предмет дару обома сторонами свідомо сприймається як символ установлені комунікації, тільки у такому статусі він набуває цін-

ності для обох сторін. Відповідно, праця, що витрачена на його виробництво, перетворюється на особливий вид праці — суспільно-духовний. На ранніх стадіях розвиток людського суспільства безпосередньо залежить від суспільних зв'язків між членами громади. Слід дослідити діалектику форм реципрокного та еквівалентного обмінів та визначити форму довіри під час здійснення відповідних транзакцій (рисунок).

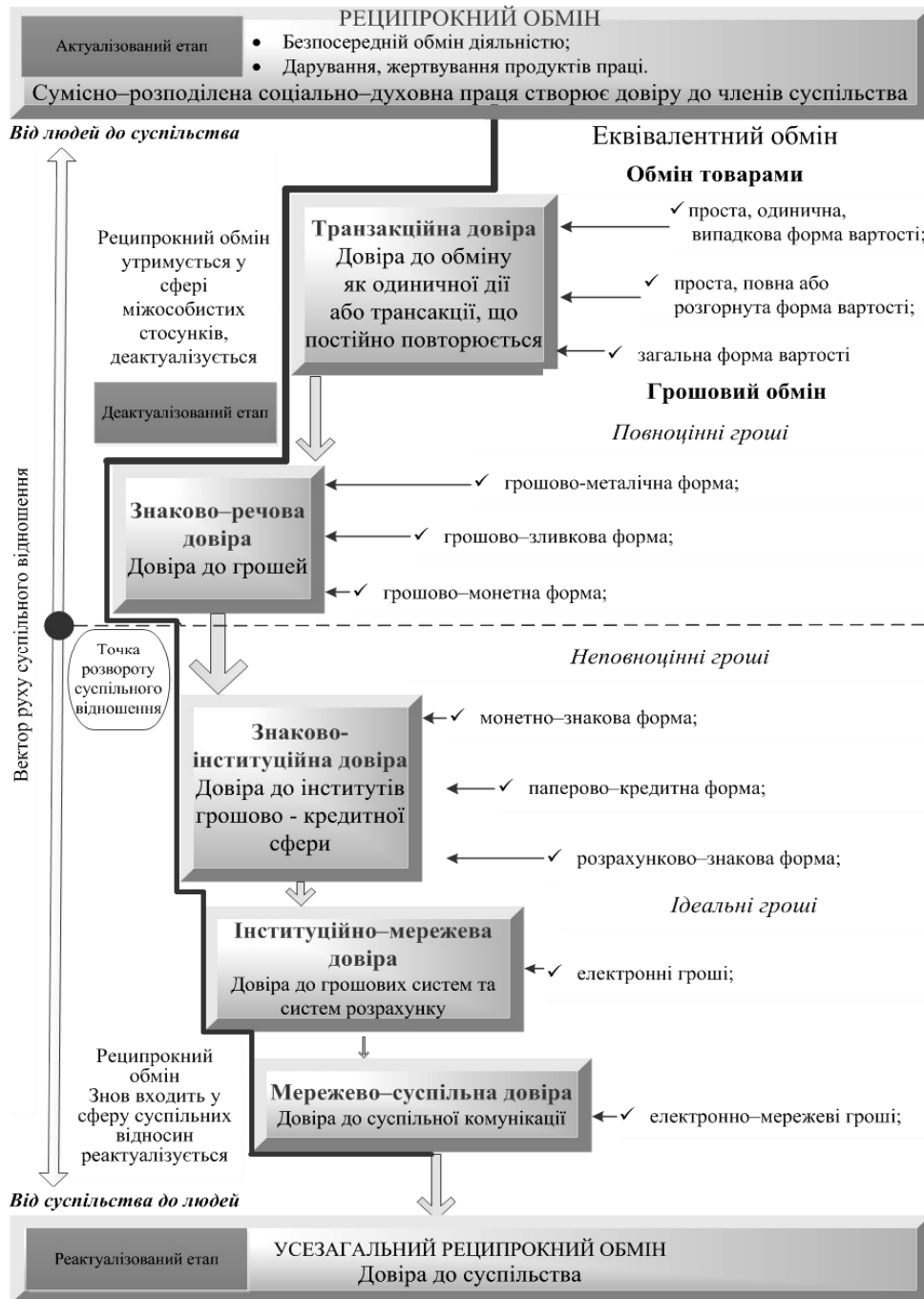

Рисунок. Логіко-історична схема розвитку форм реципрокного і еквівалентного обміну та довіри

Джерело: авторська розробка.

На первісно-суспільному етапі відносини довіри, що зароджуються, не розділяються на міжособистісні та соціальні. В первісному суспільстві виробляється модель передбачуваної поведінки його членів, під час здійснення якої члени суспільства розвивають упевненість у поведінці один одного.

Суспільно-духовна праця безпосередньо спрямована на формування довіри, розвиток упевненості, створення істинно людського суспільства. Ірраціональна поведінка, на погляд сучасної людини, є суспільно-духовною працею, що спрямовується безпосередньо на суспільство, згуртовує людей як спільноту.

Сумісне споживання та жертвування продуктів праці виступають як встановлення духовних зв'язків між членами суспільства, долає матеріально-речову залежність, стверджує первинність духовно-соціального начала над тваринним та речовим.

Маємо запропонувати таке визначення: духовно-соціальна праця — це свідома, цілеспрямована, сумісно-розподілена праця, метою якої є формування та збереження істинно людських цінностей шляхом символізації речових продуктів праці та актуалізації відносин довіри.

Встановлення та посилення зв'язків між членами суспільства веде до формування механізму упорядкування людського суспільства, за якого відтворюється та реалізується його суспільна сутність. Поява впорядковувальних елементів дає змогу реалізовувати сутність людського суспільства.

Реципрокний обмін має одночасно індивідуальну та суспільну природу. Його індивідуальний характер розкривається у даруванні продуктів праці однією особою іншій, а суспільний — у посиленні суспільних зв'язків, встановленні довіри між членами суспільства, що обумовлені актом дарування.

Формування відносин довіри між членами суспільства є сутнісним відношенням, на тлі якого відбувається подальша розбудова суспільних відносин. Продуктом суспільно-духовної праці є створення ціннісного світу, який визнається як усім суспільством, так і кожним із його членів. Затвердження первинності духовних цінностей вимагає символічного відчуження матеріальних продуктів праці, що дає змогу затвердити верховенство суспільних цінностей. Дотепер дослідження форм обміну, поява грошей здійснювалися лише у зв'язку з формуванням ринкового порядку. За такого розгляду поза дослідженням залишаються великі пласти соціального буття, що не вкладаються в логіку поведінки суб'єкта раціонально-економічного. Необхідно підкреслити, що феномен дарування не зникає після появи еквівалентного обміну та грошей, навпаки, реципрокний обмін набуває нових форм та має змогу реактуалізуватися у суспільному житті.

Важливим моментом є поява еквівалентного обміну. Історично першою його формою є проста або випадкова форма обміну, яка у подальшому розвитку створює гроші, і систему інститутів фінансової системи суспільства.

Необхідним методологічним моментом дослідження є порівняння акту реципрокного обміну з простою або випадковою формою обміну еквівалентного, інші форми еквівалентного обміну будуть лише посилювати визначені розбіжності.

Потреба у такому порівнянні обумовлена низкою спільних рис, які заважають чітко розділити дар як відповідь на інший дар й обмін двох різних товарів. У обох випадках на поверхневому рівні відбувається одне і те саме: перехід права власності на продукти праці внаслідок певної соціальної взаємодії.

Перша відмінність полягає у меті здійснення обох дій. Метою здійснення еквівалентного обміну для кожної зі сторін угоди є отримання товару, який пропонується контрагентом. Для реципрокного обміну метою є встановлення посилення та закріплення соціальних зв'язків, формування довіри; продукт праці, що дарується, відіграє абстрактно-символічну роль.

Зазначена відмінність розрізняє акт дарування як відповідь на інший дар, у цьому разі продукти праці уособлюють у собі соціальні відношення. Їхня корисність та споживчі якості відходять на другий план, відповідно, зворотний дар є реакцією та посиленням встановлених стосунків. Дари, у справжньому сенсі, не можуть прирівнюватися один до одного (в іншому разі, це не дарування, а еквівалентний обмін).

Другою відмінністю є термін, у який здійснюється зворотна трансакція. У разі реципрокного обміну час зворотного дару не має значення (або ніколи не настане). У простій формі обміну рух товарів здійснюється одначасно, у більш складних формах обміну терміни передачі товарів обумовлені, а їх порушення не допускається, бо веде до розриву угоди.

Третьою відмінністю є об'єкт, стосовно якого складаються суспільні стосунки. За еквівалентного обміну товар – це продукт праці, що вироблений для обміну шляхом купівлі-продажу.

При реципрокному обміні продукти можуть вироблятися для безпосереднього споживання, а можуть – спеціально для обміну, проте вони не стають товарами, оскільки шлях реципрокного обміну – це дарування, а не купівля-продаж. Під час дарування продукт праці є протилежністю товару – даром.

Відбувається первісне розділення реципрокного та еквівалентного обміну. Процес розділення починається з формування довіри до обміну. Еквівалентний обмін походить від реципрокного обміну: замість двох транзакцій – дар, дар у відповідь, де матеріальна цінність дару не обумовлена – з'являється еквівалентна форма обміну продуктами праці, що у процесі обміну стають товарами. Під час еквівалентного обміну цінністю є товар, а не взаємини з людиною, яка виготовила його. Поступово, зі зростанням кількості вдало проведених актів еквівалентного обміну, з'являється та починає розвиватися нове суспільне ставлення довіри до обміну як одиничної дії або транзакції, що постійно повторюється. Еквівалентний обмін створює систему норм та правил, яка формує впевненість у раціональності, необхідності та корисності здійснення обміну товарів. З переходом від одиничної форми обміну до загальної форми вартості цей тип довіри дедалі більше затверджується у суспільстві.

Реципрокний обмін залишається у суспільстві, але він втрачає своє суспільне значення – деактуалізується. Роль основного типу відносин починає відігравати еквівалентний обмін, бо саме він користується суспільною довірою.

З розшаруванням суспільства на класи довіра до всіх членів суспільства руйнується, залишаючись на рівні родини, домогосподарства, найближчого оточення.

З розділом обміну на реципрокний та еквівалентний у суспільстві починає зароджуватися новий тип суспільства – соціально-економічний, який ґрунтуватиметься на економічній раціональності. Перш за все починає змінюватися ціннісний світ, у якому відбувається заміна суспільно-духовних цінностей індивідуальними, раціоналістичними, що підносять ідеї пошуку вигоди та користі, особистого збагачення при здійсненні обміну. Відповідно до нових цінностей та ідеалів еквівалентний обмін та праця з виробництва товарів стають основними. Слід зазначити, що для здійснення еквівалентного обміну потрібен певний рівень довіри, щоб переконатися, що друга сторона угоди буде також здійснювати обмін, не маючи наміру застосувати агресію або шахрайство. З появою еквівалентного обміну реципрокний обмін не зникає, він витісняється у сферу міжлюдських стосунків – туди, де немає можливості привнести цінності комерції. Реципрокний обмін залишається у сфері міжособистісних стосунків, деактуалізуючись у суспільному житті.

У таких умовах виникає принципово новий тип довіри – знаково-речова, тобто довіра до грошей. Зазначене є дуже важливим у еволюції реципронного обміну – обернення основ. Від довіри до людей й цінностей людського суспільства через транзакційну форму довіри до обміну відбувається перехід до знаково-речової форми – грошей. Відбувається протиставлення індивідуального та суспільного у відносинах довіри: на одиничному (індивідуальному) рівні відносини довіри зберігаються, дарування набуває персоніфікованого характеру. На загальному рівні дарування перетворюється на свою протилежність – еквівалентний грошовий обмін, відповідно, довіра до людей або обміну перетворюється на довіру до грошей. Становлення знаково-речової довіри відбувається поступово, відповідно до етапів розвитку грошей. Заміна транзакційного типу довіри на знаково-речовий здійснюється з набуттям грошима абстрактно-символічної ролі, що відбувається у процесі розвитку форм грошей: від грошово-металічної до грошово-монетної форми. Найвищої стадії довіри до грошей досягає за умов обігу повноцінних грошей, тобто золотих монет. Золоті монети є вершиною точкою розвитку грошового обігу, оскільки об'єднують у собі товар – загальний еквівалент (золото), його вагу та знак грошей, що викарбовано на монеті. Вершинна точка розвитку грошей збігається з найнижчою точкою розвитку реципронного обміну – руйнування його на суспільному рівні та утримання як моменту на міжособистісному.

З появою та поширенням неповноцінних, паперових грошей, у яких міститься лише знак вартості, довіра до грошей трансформується у довіру до грошово-кредитних інститутів, що їх емітують, набуваючи інституційно-знакової форми. Сходження форми грошей від монетно-знакової до паперово-кредитної вимагає їх сприйняття суспільством як загального еквівалента. Важливим моментом є зміна типу довіри від знаково-речової до інституційно-грошової. Довіра до фінансово-кредитних інститутів набуває форми усталеної поведінки, суспільної норми.

Зміна типу довіри обумовлена зміною у формі грошей, втрати ними своєї реальної вартості та збереження лише знаку вартості. У таких умовах безпосередня довіра до знаків вартості втрачає сенс, проте актуалізується довіра до інститутів, що їх емітують та забезпечують обіг, насамперед це банки. На цьому історичному етапі розвитку відбувається поява центральних банків країн, які утворюються як органи державного контролю та нагляду за діяльністю комерційних банків, емісії грошей, а також фінансування уряду. Поява центральних банків та встановлення ними контролю за грошовим обігом неповноцінних грошей у суспільстві знаменує собою перехід до інституційно-грошової форми довіри. Формування нового типу довіри стає обумовленою необхідністю. Відносини інституційно-грошової довіри набувають суспільного характеру за безпосередньою участю та ініціативи держави. Етап інституційно-грошової довіри, з точки зору реципронного обміну, є початком його відновлення на суспільному рівні та обумовлює розворот вектора руху суспільного ставлення з приводу реципронного обміну.

Спочатку рух спрямовується від людей, що створювали соціум, відносини обміну та гроші, до суспільства. Після цього відбувається розворот суспільного відношення, який є наслідком формування розгалуженої системи формальних та неформальних норм, правил. В умовах розвиненої системи суспільних інститутів членам суспільства знов необхідно усвідомлення цінності суспільства та суспільного буття, чим зумовлена зміна напрямку руху суспільного відношення реципронного обміну від суспільства до людей. Реставрація відносин реципронного обміну відбувається кардинально іншим шляхом, ніж їх первинне формування. Важливим моментом у дослідженні реципронного обміну є набуття ним суспільного характеру та реактуалізація. Еволюція реципронного обміну відбувається шляхом усупіль-

нення відносин довіри. Слід провести розмежування етапів реципрокного обміну: на знаково-речовому етапі відбувається формування довіри до грошей на індивідуальному рівні, на інституційно-грошовому етапі формується довіра до інститутів грошово-кредитної сфери на рівні суспільства.

Залишаючись індивідуальним, акт дарування набуває суспільної природи в опосередкованому вигляді. З інституційно-грошового етапу поступово починається розвиток суспільного реципрокного обміну. Відбувається розгортання вектора руху реципрокного обміну: від відчуження продуктів праці на індивідуальному рівні на користь суспільних цінностей до відчуження частини суспільного продукту на користь людині. Цінність людського суспільства виявляється у його здатності визнавати цінність кожного з його членів. З точки зору суспільного реципрокного обміну поява проектів соціального захисту населення, що починаючи з кінця XIX ст. поступово охоплюють дедалі більшу частину населення, є свідченням нового напрямку вектора його руху. Головним суспільноутворювальним відношенням був рух від індивідуального до суспільного через усвідомлення своєї людської природи. У сучасних умовах головним суспільно утворювальним відношенням стає відчуження частини суспільного продукту та безеквівалентна передача його членам суспільства без бажання отримати будь-яку користь задля доведення сутності людської природи суспільства. Акцент переміщено на реципрокний обмін з боку суспільства для визначення значущості кожного з його членів. Це об'єктивно ставить питання про те, які справжні цілі висуває перед собою суспільство: розвиток шляхом забезпечення належного життєвого рівня усіх членів суспільства чи нарощування показників віртуального капіталу без урахування його розподілу між ними. Усвідомлення факту, що головною цінністю суспільства є люди, знов потребує доведення в умовах розбудови інформаційно-мережових відносин та панівної ідеології споживання.

Побудова сучасного суспільства виключає можливість передавання грошових або товарно-матеріальних цінностей у масштабі всього суспільства на безеквівалентній основі. Проте, незважаючи на викладене вище, суспільний реципрокний обмін розвивається. Причин цьому декілька:

- по-перше, подальший розвиток форм грошей, грошових відносин та початок переходу до інформаційно-мережевої форми довіри до них;
- по-друге, усвідомлення обмеженості суто ринкової моделі економіки, що ґрунтується на вичерпних запасах корисних копалин, балансуванні на межі екологічної катастрофи, яка може бути спричинена техногенними факторами;
- по-третє, зміна наукової парадигми розуміння людини у суспільстві: від економічно-раціональної до обумовленої ціннісним світом та суспільними нормами.

Наступним етапом розвитку суспільства є інформаційно-мережеве суспільство, яке активно розвивається у теперішній час. Це найяскравіше видно у трансформації сучасних грошей. Обіг сучасних грошей є сучасною мережею, яка поєднує у собі різні форми грошей: готівкові та безготівкові, що обертаються у вигляді записів на електронних носіях. У свою чергу, система грошового обігу трансформується та набуває якості мережі. На цій особливості слід окремо зробити наголос: протиставлення ієрархії та мережі ототожнюється з протиставленням упорядкованості та хаосу.

Розкриття ієрархії та мереж було проведено дослідниками під керівництвом А. Гриценка (*Гриценко та ін., 2012; Гриценко, Песоцька, 2013*). Розгляд єдності та протилежності ієрархії та мереж можна поширити на банківську систему та розвиток сучасних форм грошей.

Методологічна цінність протиставлення ієрархії та мережі полягає у можливості дослідження цілісності суспільних систем, що утворюють мережеві відносини, та самоцінність окремих елементів системи, які уособлюють їх.

Суперечність між ієрархією та мережею розгортається у сфері грошово-кредитного обігу.

Ієрархічні компоненти представлені інститутами грошово-кредитної, насамперед, банківської системи, а мережеві – окремими транзакціями, їх різновидами та формами. Бурхливий розвиток систем електронних платіжних засобів, поява та поширення криптовалют є свідченням розгортання протиставлення ієрархії та мереж у сфері грошово-кредитного обігу.

Довіра до інститутів грошово-кредитної системи ґрунтується на їх сприйнятті всіма членами суспільства. В умовах розвитку альтернативних технологій грошових транзакцій необхідність у цьому виді довіри починає значно зменшуватися.

Формується новий тип довіри, який ми назвемо "інституційно-мережевим". На цьому етапі відбувається руйнування довіри до інститутів грошово-кредитної системи, поступаючи довірі до одиничних грошових транзакцій. Остання світова фінансова криза наочно продемонструвала крах надвеликих фінансових інститутів, спростувавши усталений термін "занадто великий, щоб збанкрутувати (too big to fail)". Та замість складних ієрархічних відносин між фінансовими інститутами приходять спрощені мережеві стосунки, які ґрунтуються на однократних транзакціях.

Втрата центральними банками можливості повністю контролювати грошово-кредитні транзакції призводить до процесу заміщення ієрархічних структур мережевими. Чинники, що призвели до цього, можна поділити на дві групи: першу, що надає грошово-кредитній системі якостей мережі, ми назвемо "системоруйнівною"; другу, яка створює умови для набуття мережею якостей ієрархії, назвемо "мережостворювальною".

До системоруйнівної групи слід віднести такі чинники: перехід до ідеальної форми грошей унаслідок втрати ними реального наповнення; віртуалізацію фінансових відносин за рахунок якісної зміни в емісії та обігу похідних боргових фінансових інструментів; глобалізацію світового фінансового простору та широке проникнення іноземного капіталу, обумовлене лібералізацією законодавства національних фінансових систем; поява "фінансових супермаркетів" – фінансово-кредитних установ, що надають інтегровані фінансові послуги.

До мережостворювальної групи необхідно віднести: розвиток сучасних технологій електронної комунікації; формування економіки послуг, що починають відігравати дедалі суттєвішу роль в економіці; існування безстанового суспільства, що надає однакові умови доступу до всіх форм грошових розрахунків.

Довіру набувають грошові системи країн та системи грошових транзакцій як у межах, так і поза межами країни. Довіряють або не довіряють грошовим системам, усвідомлюючи взаємопов'язаність та взаємозалежність усіх інститутів та державних регуляторів у межах однієї системи. Довіра з окремих інститутів системи поширюється на всю їх сукупність, відповідно, втрата довіри також уражає всю систему. На цьому етапі мережеві технології ще не розвинуті настільки, щоб замінити банківські послуги, але протиставлення ієрархії та мережі вже сформовано.

Протиставлення ієрархії та мережі повинно вирішитися, відповідно до цього інституційно-мережевий тип довіри є нестійким, перехідним.

Відбувається синтез ієрархії та мережі шляхом спрощення ієрархії та ієрархізації мережі, що втілюється у створенні нових ієрархічно-мережевих відносин.

У сучасних українських реаліях суперечність між банківською системою (яка уособлює ієрархію) та мережевими електронними грошима та розрахунковими системами (які ототожнюються з мережею) тільки загострюється.

Банківська система України з 2009 р. перебуває у стані перманентної кризи, яка виявляється у зменшенні загальної ліквідності банківських установ, скороченні кількості банківських закладів, зростанні ризиків банківської діяльності, обмеженні у кредитуванні, нездатності повернути депозити. Таке становище призводить до втрати довіри до банків, зменшення попиту на їхні послуги.

Мережево-грошові відносини, на відміну від банківських послуг, поширюються, зокрема зростають обсяги транзакцій систем електронних платежів WebMoney, PayPal, Platon, Qiwi та інших систем online-розрахунків. О.Сльозко та А.Пело (Slozko, Pelo, 2014) вбачають у системі електронних платежів головний фактор економічного розвитку у майбутньому.

У дослідженні мережево-грошових відносин слід розглянути криптовалюту, наразі їх перелік нараховує 581 найменування², а їх ринок виявляє ознаки інституціоналізації: створені та функціонують як світові, так і українські біржі криптовалют.

В умовах дестабілізації грошово-кредитних відносин, різкого коливання курсів валют криптовалюти стають дедалі більше привабливими для заощадження та закордонних транзакцій. На їх поширення Національний банк України відреагував³, чим фактично констатував, що криптовалюти не у його компетенції. Роз'яснення містять у собі лише рекомендації та застереження щодо використання криптовалют у зв'язку з підвищеним ризиком, анонімністю операцій та можливістю протиправних дій. У контексті фінансових злочинів розглядає крипто валюти Джефрі Сімсер (Simser, 2015). Проте сутність криптовалют як явища залишається ще недостатньо дослідженою.

Емісія криптовалют лежить поза офіційними емісійними центрами – вони емітуються, поширюються та обертаються у мережі Internet. Фактично будь-яка людина може винайти свою власну криптовалюту та запропонувати її до обігу в мережі, і якщо вона отримає довіру великої кількості людей, то поширюватиметься інформаційно-мережовим фінансовим простором і навіть може стати однією зі світових криптовалют.

Наступним етапом є мережево-суспільна форма довіри, що виявляється у довірі до суспільної комунікації, яка здійснюється у різноманітних мережах. На цьому етапі має відбутися трансформація мережі від суспільствотворивного до суспільствотворювального чинника. Мережеві комунікації повинні набути характеру стійких взаємозв'язків, норм, стати повноцінними інститутами суспільства на відміну від засобу спілкування, який існує нині. Вказана трансформація можлива у разі зміни ставлення до інформації, що обертається у мережі: від сумісного використання до сумісного створення. У такому разі відбудеться синтез ієрархії та мережі шляхом ієрархізації мережі.

Необхідними підставами для цього перетворення є усвідомлення кожним із членів суспільства своєї важливості для усього суспільства. Трансформація інституційно-мережевого типу довіри прямо залежить від вирішення питання про співвідношення моментів приватного та суспільного при наданні квазісуспільних благ. Квазісуспільні блага одночасно мають властивості як суспільних, так і приватних благ. Вони частково відповідають ознакам суспільних благ: неподільності, невиключності (неконкурентності) та невиключеності. До квазісуспільних благ зазвичай відносять: освіту, охорону здоров'я, духовне виробництво, охорону порядку тощо. Проблема надання квазісуспіль-

² Інструменти для аналізу ринку криптовалюти. <http://bitmakler.com/kriptovaluta> (03.04.2015).

³ Роз'яснення щодо правомірності використання в Україні "віртуальної валюти/криптовалюти" Bitcoin. http://www.bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=11879608 (дата звернення: 13.03.2014).

них благ може бути розглянута у двох площинах: по-перше, у площині створення та прищеплення суспільних цінностей; по-друге, у площині пошуку відповідних джерел та механізмів фінансування.

Важливим є співвідношення між визначеними площинами. Вважається, що у суспільному житті реалізується ціннісний світ суспільства, відповідно до нього відбувається розбудова фінансової системи суспільства, проте економічне буття здатне привносити у ціннісний світ нові цінності, а також змінювати ті, що вже існують.

Співвідношення моментів приватного та суспільного стосовно квазі-суспільних благ формується під впливом обох площин: ціннісної та фінансово-економічної.

Кожне з суспільств на кожному зі своїх історичних етапів розвитку робить вибір щодо віднесення квазісуспільних благ до приватних чи суспільних. Навіть у разі комбінації суспільного та приватного один із типів надання благ буде головним.

Можна сформулювати питання: чим вважати освіту, науку, охорону здоров'я, духовне виробництво та подібне – послугами (зокрема фінансовими, як медичне страхування, накопичувальні депозити на освіту, внески на недержавне пенсійне забезпечення тощо) чи повноцінним суспільним благом?

Якщо фінансування квазісуспільних благ буде здійснюватися за рахунок громадян із незначною участю держави або без її участі, втрачається сенс у підтриманні системи інститутів з боку членів суспільства. Це є кроком до поширення аномії, переходом до стадії постлюдства. Досліджуючи стадію переходу до постлюдства, Ф.Фукуяма (*Fukuyama*, 1999) зазначає, що суспільство перетворюється на сукупність однаків. Якщо ж зазначені блага будуть віднесені до суспільних благ – це стане етапом реактуалізації суспільного реципронного обміну.

У сучасних умовах ми спостерігаємо протилежні тенденції. У наданні приватних благ приватними стають не тільки квазісуспільні блага, а й ті, з якими пов'язують сутність поняття "суспільне благо": такі як оборона, армія. Прикладом цього можуть слугувати приватні військові компанії, зокрема "Blackwater", "XE Services", "Kellog, Brown and Root", "KMCLtd.", "Academi" та інші. У 2012 році журнал "The Economist"⁴ оцінив загальні обсяги ринку ПВК у 100 млрд дол. Такі обсяги ринку цієї послуги роблять її не одиничним явищем, а системною тенденцією, яка відображає "приватизацію" суспільних благ.

Існує також і протилежна тенденція, визначена фахівцями Міжнародного валютного фонду в інформаційній довідці станом на вересень 2014 року⁵, наводяться позитивні приклади зростання у країнах, що розвиваються за рахунок збільшення соціальних видатків у Мозамбіку, Бангладеш, Греції, Гаїті та Йорданії. Окреслення протилежних тенденцій є свідченням мінливості сучасного типу відносин.

Якісним кроком до наступного типу довіри – довіри до суспільства – має стати усупільнення квазісуспільних благ. Така трансформація можлива лише за умов розвитку суспільного реципронного обміну, за якого кожному з членів суспільства квазісуспільні блага будуть доступні на умовах неподільності, невиключності та невиключеності.

Члени суспільства повинні бути впевненими у суспільстві, яке не залишить їх сам на сам з хворобами, старістю, надасть змогу розвиватися, отримувати освіту. Безеквівалентне надання благ людям є даром від сус-

⁴ The Economist [Electronic resource]. Way of access : <http://www.economist.com/news/international/21566625-business-private-armies-not-only-growing-changing-shape-bullets-hire> (дата звернення: 11.06.2014).

⁵ Міжнародний валютний фонд [Електронний ресурс] // Защита наиболее уязвимых групп населения в рамках поддерживаемых ресурсами МВФ программ. Режим доступа : <http://www.imf.org/external/np/exr/facts/rus/protectr.pdf> (дата звернення: 29.04.2015).

пільства, що надасть поштовх до нового розвитку суспільним відносинам, унеможливить появу постлюдини.

Перетворення квазісуспільних благ у суспільні блага є реактуалізацією реципрокного обміну та важливим кроком до набуття ним загального характеру.

Дарування як суспільний феномен розвивається, видозмінюється, набуваючи нових форм відповідно до етапів свого розвитку. Сучасні форми реципрокного обміну невіддільні від інформаційно-мережевого суспільства, що формується та дедалі більшою мірою виявляє свої ознаки у суспільстві.

Висновки. Реципрокний обмін є невід'ємною частиною людського буття, який зародився значно раніше, ніж еквівалентний обмін, пройшов крізь різні історичні форми та етапи актуалізації, деактуалізації та реактуалізації, а також розгортання вектора основного відношення у суспільстві.

У процесі дарування відбувається встановлення, зміцнення та закріплення зв'язків у суспільстві, результатом такої взаємодії є формування та розвиток відносин довіри.

Ознаки формування інформаційно-мережевої економіки чітко простежуються у трансформації систем грошового обігу та поширення нових форм грошей, відповідно змінюючи банківську систему та відносини обміну.

Перехід до інформаційно-мережевого суспільства ставить людство перед складним вибором: або шляхом подальшої індивідуалізації перейти до стадії постлюдства, зруйнувавши елементи суспільного, у цьому разі дарування не вийде на етап реактуалізації, залишившись лише проявом індивідуальної поведінки, або реактуалізувати реципрокний обмін у загальній формі, шляхом зміни ціннісного світу та визнання цінності кожного члена суспільства та самоцінності суспільства.

Одним із перших кроків має стати надання квазісуспільним благам суспільного характеру. У цьому разі, надання цих благ шляхом реципрокного обміну усім членам суспільства є визнанням цінності кожного з членів з боку суспільства.

Перспективи подальших наукових досліджень полягатимуть у визначенні закономірностей інформаційно-мережевого суспільства та необхідних кроків щодо реактуалізації реципрокного обміну в загальній формі. Одним з імперативів такого переходу є побудова відповідного ціннісного світу та створення адекватної фінансової системи.

Література

- Барсукова С.Ю. (2009). Неформальная экономика. Курс лекций: учеб. пособие. М.: Высшая школа экономики. 354 с.
- Гриценко А., Песоцька Є. (2013). Формування інформаційно-мережевої економіки // Економічна теорія. № 1. С. 5–19.
- Гриценко А.А. (1988). Метод "Капитала" К. Маркса и политическая экономия в широком смысле. Х. : Вища школа, 1988. 159 с.
- Гриценко А.А. (ред.) (2008). Институциональная архитектура и динамика экономических преобразований: монография. Х. : Форт. 928 с.
- Гриценко А.А. (ред.), Артёмов Т.И., Кричевская Т.А. и др. (2013). Иерархия и сети в институциональной архитектуре экономических систем: монография. К. : Ін-т екон. та прогнозувань. 580 с.
- Гриценко А.А. (ред.), Артёмов Т.И., Кричевська Т.О. та ін. (2012). Институт довіри в координатах економічного простору-часу: монографія. К. : Ін-т екон. та прогнозувань. С. 5.
- Дугин А. (2007). Традиционное общество и экономика дара // Бизнес-ключь, № 9. http://www.bkworld.ru/archive/y2007/n09-2007/n09-2007_224.html.
- Зубец О.П. (2008). Дискуссия о даре: о возможности аристократического в морали // Этическая мысль. Вып. 8. С. 128–153.
- Латов Ю.В. (2004). Возможен ли альтруизм? // 60-летие выхода в свет "Великой трансформации" Карла Поляни: уроки для России : материалы интернет-конф., 1 окт. – 30 нояб. 2004 г. <http://ecsocman.hse.ru/text/16212574/>.
- Мосс М. (1996). Общества. Обмен. Личность. Труды по социальной антропологии. М. : Восточная литература. 360 с.
- Панарин А.С. (2002). Православная цивилизация в глобальном мире. М.: Алгоритм. 496 с.

- Поколодин В.В. (2004). Реципрокность и альтруизм – разные формы поведения // 60-летие выхода в свет "Великой трансформации" Карла Поланьи: уроки для России : материалы интернет-конф., 1 окт. – 30 нояб. 2004 г. М. <http://ecsocman.hse.ru/text/16212586/>.
- Поланьи К. (2002). Великая трансформация: политические и экономические истоки нашего времени. СПб. : Алетейя. 314 с.
- Скоробогатов А. (2011). Дары, дарообмен и рыночный обмен на шкале организационных форм // Вопросы экономики. № 11. С. 38–56.
- Фунтусов Е.В. (2011). Значение проблематики дара Деррида для "Капитала" Маркса // Вісн. Харк. нац. ун-ту імені В.Н. Каразіна. № 952 : Філософські перипетії. С. 94–100. (Сер.: Філософія; вип. 43).
- Хайд Л. (2007). Дар. Как творческий дух преобразует мир. М.: Поколение. 480 с.
- Эльстер Ю. (2011). Объяснение социального поведения: еще раз об основах социальных наук. М. : URSS. 472 с.
- Энафф М. (2005). Маркиз де Сад: Изобретение тела либертена. СПб. : Гуманитарная Академия. 448 с.
- Bollier D. (2002). The Stubborn Vitality of the Gift Economy. Silent Theft: The Private Plunder of Our Common Wealth. New York : Routledge. P. 38–39.
- Cheal D. J. (1988). The Gift Economy. New York : Routledge. P. 1–19. ISBN 0-415006-41-4.
- Fukuyama F. (1999). The Great Disruption: Human Nature and the Reconstitution of Social Order, Free Press, 368 p.
- Hijnaff M. (2009). Der Preis der Wahrheit. Gabe, Geld und Philosophie. Frankfurt am Main : Suhrkamp Verlag. С. 635
- Kranton R. (1996). Reciprocal exchange: a self-sustaining system // American Economic Review. V. 86. P. 830–851.
- Simser J. (2015). Bit coin and modern alchemy: in code we trust // Journal of Financial Crime, Vol. 22, Iss. 2, P. 156–169.
- Slozko O., Pelo A. (2014). The electronic payments as a major factor for further economic development // Economics&Sociology. Vol. 7, № 3. P. 130–140.

References

- Barsukova S.Ju. (2009). Neformal'naja jekonomika. Kurs lekcij: ucheb. posobie. [Informal Economy] Moscow.: Vysshaja shkola jekonomiki. 354 s. (In Russian)
- Hrytsenko A., Pesotska Ye. (2013). Formuvannia informatsiino-merezhevoi ekonomiky [Formuvannya informatsiyno-merezhevoi Economy], *Ekonomichna teoriia*. № 1. S. 5–19. (In Ukraine)
- Gricenko A.A. (1988). Metod "Kapitala" K. Marksa i politicheskaja jekonomija v shirokom smysle. [The Method Of "Capital" Of Marx And Political Economy In The Broadest Sense]. H. : Vishha shkola, 1988. 159 s. (In Russian)
- Gricenko A.A. (red.) (2008). Institucional'naja arhitektonika i dinamika jekonomicheskikh preobrazovanij: monografija. [Institutional Dynamics Of Architectonic And Economic Reforms]. H. : Fort. 928 s. (In Russian)
- Gricenko A.A. (red.), Artjomova T.I., Krichevskaja T.A. i dr. (2013). Ierarhija i seti v institucional'noj arhitektonike jekonomicheskikh sistem: monografija. [Hierarchy And Network Of Institutional Architectonics Economic Systems] K. : In-t ekon. ta prognozuvan'. 580 s. (In Russian)
- Hrytsenko A.A. (red.), Artjomova T.I., Krychevska T.O. ta in. (2012). Instytut doviry v koordynatakh ekonomichnoho prostoru-chasu: monografija. [Institut Doviri Coordinates Ekonomichnogo Expanse-Hour]. K. : In-t ekon. ta prognozuvan'. S. 5. (In Ukraine)
- Dugin A. (2007). Tradicionnoe obshhestvo i jekonomika dara [Traditional society and the economy will], *Biznes-kljuch*, № 9. http://www.bkworld.ru/archive/y2007/n09-2007/n09-2007_224.html. (In Russian)
- Zubec O.P. (2008). Diskussija o dare: o vozmozhnosti aristokraticeskogo v morali [Discussion On Gift: About The Possibility An Aristocratic Morality]. *Jeticheskaja mysl'*. Vyp. 8. S. 128–153. (In Russian)
- Latov Ju.V. (2004). Vozmozen li al'truizm? [Can There Be Altruism?], *60-letie vyhoda v svet "Velikoj transformacii" Karla Polan'i: uroki dlja Rossii* : materialy internet-konf., 1 okt. – 30 nojab. 2004 g. <http://ecsocman.hse.ru/text/16212574/>. (In Russian)
- Moss M. (1996). Obshhestva. Obmen. Lichnost'. Trudy po social'noj antropologii. [Society. Exchange. Personality. Proceedings of the of Social Anthropology]. Moscow : Vostochnaja literatura. 360 s. (In Russian)
- Panarin A.S. (2002). Pravoslavnaja civilizacija v global'nom mire. [The Orthodox Civilization In A Global World]. Moscow: Algoritm. 496 s. (In Russian)
- Pokolodin V.V. (2004). Reciproknost' i al'truizm – raznye formy povedenija [Reciprocal Altruism – The Different Forms Of Behavior], *60-letie vyhoda v svet "Velikoj transformacii" Karla Polan'i: uroki dlja Rossii* : materialy internet-konf., 1 oktjabrja – 30 nojabrja 2004 g. Moscow. <http://ecsocman.hse.ru/text/16212586/>. (In Russian)
- Polan'i K. (2002). Velikaja transformacija: politicheskie i jekonomicheskie istoki nashego vremeni. [The Great Transformation: The Political And Economic Origins Of Our Time]. Saint Petersburg : Aletejja. 314 s. (In Russian)
- Skorobogatov A. (2011). Dary, daroobmen i rynochnyj obmen na shkale organizacionnyh form [Gifts, Gift Exchange And Market Exchange On The Scale Of Organizational Forms], *Voprosy Jekonomiki*. № 11. S. 38–56. (In Russian)

- Funtusov E.V. (2011). Znachenie problematiki dara Derrida dlja "Kapitala" Marksa, [The value of the gift of perspective Derrida for "Capital" Marx], *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V.N. Karazina*. № 952 : Filosofski perypetii. S. 94–100. (Ser.: Filosofiia; vyp. 43). (In Russian)
- Hajd L. (2007). Dar. Kak tvorcheskij duh preobrazhaet mir [Gift. As a creative spirit transforms the world], Moscow: Pokolenie. 480 s. (In Russian)
- Jel'ster Ju. (2011). Ob#jasnenie social'nogo povedenija: eshhe raz ob osnovah social'nyh nauk. [The Explanation Of Social Behavior: Once The Basics Of Social Sciences], Moscow: URSS. 472 s. (In Russian)
- Jenaff M. (2005). Markiz de Sad: Izobretenie tela libertena. [Marquis de Sade: The Invention libertine Body], St. Petersburg: Gumanitarnaja Akademija. 448 s. (In Russian)
- Bollier D. (2002). The Stubborn Vitality of the Gift Economy. *Silent Theft: The Private Plunder of Our Common Wealth*. New York : Routledge. P. 38–39. (in English)
- ChealD. J. (1988). The Gift Economy. NewYork : Routledge. P. 1–19. ISBN 0-415006-41-4. (In English)
- Fukuyama F. (1999). The Great Disruption: Human Nature and the Reconstitution of Social Order, *Free Press*, 368 p. (In English)
- Hjfnaff M. (2009). Der Preis der Wahrheit. Gabe, Geld und Philosophie. Frankfurt am Main : Suhrkamp Verlag. C. 635. (In German)
- Kranton R. (1996). Reciprocal exchange: a self-sustaining system, *American Economic Review*. V. 86. P. 830–851. (In English)
- Simser J. (2015). Bit coin and modern alchemy: in code we trust, *Journal of Financial Crime*, Vol. 22, Iss. 2, P. 156–169. (In English)
- Slozko O., Pelo A. (2014). The electronic payments as a major factor for futher economic development, *Economics&Sociology*. Vol. 7, № 3. P. 130–140. (In English)

Надійшла в редакцію 26.09.2015 р.

RECIPROCAL EXCHANGE: DEVELOPMENT DIALECTICS AND MANIFESTATIONS IN CONDITIONS OF THE INFORMATIONAL-AND-NETWORK SOCIETY

Olha Hlushchenko

Author affiliation: PhD in Economics, Assistant Professor, Kharkiv V.N.Karazin National University. E-mail: ovgluschenko@mail.ru.

The article deals with the essence, development stages and forms of reciprocal exchange. Determined that reciprocal exchange is a special type of relationship whereby a transfer of the products of labor takes place without defined standards for their quantity and the reverse transaction, which plays a symbolic role and embodies the act of establishing, strengthening and consolidation of social relations between members of society. The author establishes the distinction between good and gift and reveals the role and forms of trust during equivalent and reciprocal exchanges. Defined the logico-historical stages of the transition to universal reciprocal exchange.

Key words: reciprocal exchange, gift, trust, forms of money, cryptocurrency, quasi-public goods

JEL: B41, B50, D64, D85, E40, G21, H41, H50, I31.